

جهانی شدن و تأثیر آن بر سیاست خارجی ایران

دکتر عبدالامیر جرفی* - آناهیتا رسولی**

جهانی شدن را فرایندی دانسته‌اند که بر تمامی حوزه‌های فعالیت بشری از جمله سیاست خارجی کشورها تأثیر گذاشته است. پدیده جهانی شدن در عرصه اقتصادی، سیاسی و فرهنگی تحولات شگرفی را ایجاد کرده است. بدیهی است که هیچ کشوری نمی‌تواند خود را از تبعات جدید جهانی و فرایند جهانی شدن دورنگه دارد. مراد به جهان مستلزم تدوین سیاست خارجی واقع‌نگر و هوشمندانه است. مقاله با بررسی پدیده جهانی شدن و تأثیر آن بر سیاست خارجی، درصدد برآمده است تا راهکارهایی را برای تدوین یک سیاست خارجی فعال‌تر و کارآمد ارائه دهد. نتیجه‌گیری مقاله این است که سیاست خارجی ایران به تدریج به سوی واقع‌گرایی بیشتر سوق پیدا کرده است و حفظ و تقویت منافع ملی در جهانی متحول، مورد توجه سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیران سیاست خارجی قرار گرفته است. تقویت سیر واقع‌بینی بیشتر در آینده باید در مرکز تدوین سیاست خارجی ایران قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی

جهانی شدن، سیاست خارجی، آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی، گفت‌وگو، اصلاحی و عملگرا، تنش‌زدایی، گفت و گوی تمدن‌ها و دیپلماسی.

مقدمه

در ضرورت پرداختن به مسأله «تأثیر جهانی شدن بر سیاست خارجی ایران» همین بس که عصر «دهکده جهانی و عصر ارتباطات، اطلاعات و جهانی‌بینی همراه آن بی‌پرده به ما

* عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز.

** کارشناس ارشد علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز.

راستا دچار خودشیفتگی یا خودباختگی شویم و یا منافع ملی خود را نادیده انگاریم. صاحب نظران می‌بایست با بررسی سیر تحولی سیاست خارجی ایران، راهکارهای تدوین سیاست خارجی آینده را به صورت علمی و منطقی ارائه دهند.

هدف مقاله حاضر این است که میزان انطباق سیاست خارجی ایران با تحولات جهانی را در مقطع ۱۳۸۲ - ۱۳۷۶، یعنی شش سال از دوره ریاست جمهوری آقای محمد خاتمی را بررسی نماید و با مشخص ساختن نقاط قوت و ضعف آن، راهکارهایی را برای آینده ارائه نماید. برای رسیدن به این هدف، ابتدا چارچوب نظری «جهانی شدن و سیاست خارجی» تدوین گردید و براساس این چارچوب نظری، پرسش‌هایی مطرح گردید و در نتیجه‌گیری مقاله، پاسخ پرسش‌ها و ارائه راهکارها صورت گرفته است.

باتوجه به عنوان مقاله، دو مؤلفه را مورد مطالعه قرار می‌دهیم. «جهانی شدن» و سیاست خارجی، جهانی شدن به عنوان یک فرایند از ویژگی‌های بارز قرن حاضر است که بر تمامی حوزه‌های فعالیت بشری تأثیر می‌گذارد و موجب تغییر در شیوه تفکر و نگرش انسان‌ها به روابط اجتماعی می‌شود و در عین حال از آنها تأثیر می‌پذیرد. جهانی شدن تأثیرات ژرفی بر زندگی روزمره و مراودات انسان‌ها در ابعاد گوناگون گذاشته است.

در این مقاله جهانی شدن به عنوان یک فرایند در نظر گرفته شده است. واقعیتی که همه را در کام خود فرو خواهد برد (شولت، ۱۳۸۲، ص ۱۲).

در مقابل، جهانی سازی پروژه‌ای است که قصد یک‌رنگ‌سازی و به کام کشیدن جهانی توسط قدرت‌های استیلاگر را دارد.

جهانی شدن بویژه در عرصه اقتصاد نظر همگان را به خود جلب کرده است. جهانی شدن اقتصاد به مفهوم گشوده شدن مرزها، توسعه تجارت و سرعت بخشیدن به تحولات تکنولوژیک در جهت بهره‌وری هرچه بیشتر است: «امروزه اقتصاد کشورها به یکدیگر گره خورده است و هیچ کشوری نمی‌تواند در حصارکشی اقتصادی دوام بیاورد.» (روزنامه اطلاعات، ۷۹/۹/۲)

جهانی شدن در عرصه سیاسی و فرهنگی نیز درصدد یافتن راه‌حل‌های همگانی و

جهانی از طریق سازمان‌های بین‌المللی و قوانین بین‌المللی است تا از این راه به شکل‌گیری یک جامعه مدنی جهانی یاری رساند. در این راستا، بررسی مسائلی چون امنیت جهانی، حقوق بشر، دموکراسی و جهانگردی بین‌المللی اهمیت یافته است.

آگاهی جهانی بستر مناسبی برای پیدایش فرهنگ جهانی است. فرهنگی جهانی برخاسته از تنوع فرهنگ‌های گوناگون. جهانی شدن در عین حال موجب تغییر در حکومت‌ها نیز شده است: «عصر جدیدی از حکومت‌های پسامختار در تاریخ معاصر در حال پدیدار شدن است.» (شولت، ۱۳۸۲، ص ۲۴)

باتوجه به گسترش روزافزون ارتباطات بین‌الملل و اهمیت فزاینده روابط خارجی کشورها، حوزه فعالیت و قلمرو سیاسی خارجی کشورها نیز توسعه یافته است. لذا سیاست خارجی نیز از تحول مصون نمانده است.

محور اتفاق نظر

پژوهشگران در مورد چهار محور در رابطه با جهانی شدن اتفاق نظر دارند:

- ۱- آنچه بیشتر از همه چیز جهانی می‌شود، اقتصاد سرمایه‌داری است.
- ۲- تحولات تکنولوژیک به نحوی جهانی قابل استفاده‌اند و انگیزه لازم را برای جهانی شدن فراهم می‌آورند.

۳- پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی به گونه‌ای فزاینده جهانی می‌شوند و مکان و زمان مفهوم پیشین خود را در دنیای مجازی و اطلاعاتی از دست می‌دهند.

مؤلفه دوم مورد بررسی در این جستار، سیاست خارجی است: مجموعه خط‌مشی‌ها، تدابیر، روش‌ها و انتخاب مواضع که توسط یک دولت در برخورد با امور و مسایل خارجی در چارچوب اهداف کلی حاکم بر نظام سیاسی اعمال می‌شود» (محمدی، ۱۳۷۷، ص ۱۸) به بیان دیگر، سیاست خارجی بازتاب هدف‌ها و سیاست‌های یک دولت در صحنه روابط بین‌الملل و در ارتباط با سایر دولت‌ها، جامعه‌ها، سازمان‌های بین‌المللی، جنبش‌ها، افراد بیگانه و رویدادهای جهانی می‌باشد. بدیهی است که هیچ کشوری نمی‌تواند خود را از

تبعات نظم جدید جهانی، سیاست‌های بین‌المللی و فرایند جهانی شدن دور نگه دارد و در عین حال، مراوده با جهانی مستلزم تدوین سیاست خارجی هوشمندانه و واقع‌گراست. بنابراین سیاست خارجی چیزی جز تلاش برای بهینه‌سازی در نظام بین‌الملل به منظور دستیابی به اهداف خارجی نیست (رمضانی، ۱۳۸۱، ص ۴۱).

۴- تکنولوژی ارتباطات برای نخستین بار جهانی را به یک نظام کاملاً جهانی مبدل ساخته است که بخش‌های آن با یکدیگر در تعامل می‌باشند (اخوان زنجانی، ۱۳۸۱، ص ۹). با توجه به ملاحظات فوق، چارچوب نظری جهانی شدن در این مقاله به شرح زیر است: «چون جهانی شدن فرایندی بازگشت‌ناپذیر است نمی‌توان این فرایند را نادیده گرفت. تمامی کشورها بهتر است آگاهانه از فرصت‌های جهانی به سود منافع ملی و توسعه خود بهره‌گیرند. دور ماندن از جهانی شدن به مفهوم مصون ماندن از آثار سوء آن نیست. با ابتکار عمل و مشارکت سازنده، آگاهانه و فعال در این روند می‌توان بر آثار سوء احتمالی آن هم فایق آمد.»

پس، همگامی با روندهای جهانی در تمام زمینه‌هایی که با توسعه، منافع ملی، منطقه‌گرایی و آینده ایران سروکار دارد ضروری است. باید با قواعد بازی در عصر جهانی شدن آشنا شد و با آنها منطبق گردید تا بتوان آسیب‌پذیری را به حداقل و بهره‌گیری از امکانات را به حداکثر رسانید.

دیدگاه سنتی و آرمان‌گرایانه در سیاست خارجی در عصر جهانی شدن موجب انزوا و انفعال می‌شود. رفاه و آزادی هرچه بیشتر در داخل و کسب اعتبار و پرستیژ مطلوب در خارج، امروزه موجب اقتدار و ماندگاری حکومت‌ها می‌شود.

ایران به دلیل اهمیت ژئوپلیتیک خود از جایگاه ویژه‌ای در نظام جهانی برخوردار است. نقش ایران را نمی‌توان در مسایل جهانی نادیده گرفت؛ زیرا ایران همواره شاهره روابط بین‌الملل بوده و هست (قوام، ۱۳۷۴، ص ۱۸).

کشور ایران نباید در بازی جهانی مقام و جایگاه خود را نادیده بگیرد. با یک سیاست خارجی فعال و آگاهانه، مبتنی بر واقع‌گرایی و خردگرایی می‌توان محدودیت‌های بازی را به

فرصت تبدیل کرد. سیاست خارجی ایران باید از تحرک و استقلال لازم برخوردار باشد تا بتواند در شرایط بحرانی اقدام نماید. مجریان کارآمد و متخصص، تصمیم‌گیرندگان مجرب و واقع‌گرا نباید به دلیل ترس از جهانی‌شدن، به واقعیت‌ها پشت‌کنند و قاطعیت‌های عمل آگاهانه را به فراموشی سپارند.

چارچوب نظری سیاست خارجی

باتوجه به ملاحظات فوق در طراحی سیاست خارجی لازم است نکات زیر رعایت شود:

- ۱- تدوین اهداف ملی و منافع ملی
- ۲- توجه به متغیرهای داخلی و بین‌المللی
- ۳- تجزیه و تحلیل توانایی‌ها برای نیل به اهداف طراحی شده
- ۴- انجام اقدامات مورد نیاز برای نیل به اهداف مورد نظر
- ۵- ارزیابی مستمر اقدامات انجام شده و تصمیمات اتخاذ شده
- ۶- توجه به افکار عمومی داخلی و جهانی
- ۷- استفاده از دیپلماسی فعال بر پایه تنش‌زدایی و جلب اعتماد جهانی

پرسش‌ها و متغیرهای نوشتار

باتوجه به اهداف و چارچوب نظری عنوان شده در مبحث جهانی‌شدن و سیاست خارجی می‌توان پرسش‌های زیر را مطرح نمود:

- ۱- باتوجه به پدیده جهانی‌شدن و فرایندی بودن آن، ترسیم و تدوین سیاست خارجی ایران چگونه باید باشد؟
 - ۲- آیا به یک سیاست خارجی انعطاف‌پذیر، پویا و چندمحور نیاز است؟
 - ۳- در مقابل جهانی‌شدن چه رویکردی را باید اتخاذ کرد؟
- از پرسش‌های فوق چنین بر می‌آید که «جهانی‌شدن» به عنوان متغیر مستقل و تأثیرگذار و سیاست خارجی به عنوان متغیر وابسته یا تأثیرپذیر می‌باشد. نظم جدید جهانی،

۱۹۰ ♦ جهانی شدن و تأثیر آن بر سیاست خارجی ایران

یکجانبه‌گرایی و طرح مبارزه با تروریسم بویژه پس از یازده سپتامبر، مسأله جنگ افزارهای هسته‌ای و حقوق بشر از یک سو و میزان تحولات مثبت در داخل ایران و در تصمیم‌گیری سیاست خارجی به عنوان متغیرهای میانگین یا واسطه در نظر گرفته شده‌اند.

مسأله مورد بررسی بعدی در جهت توضیح و تبیین موضوع مقاله، مطالعه گفتمان‌های سیاست خارجی است. این گفتمان‌ها را در جمهوری اسلامی ایران می‌توان به شرح زیر مشخص نمود:

الف - گفتمان آرمان‌گرا (۱۳۶۰ - ۱۳۵۷)

ب - گفتمان آرمان‌گرایانه محض (۶۸ - ۱۳۶۰)

ج - گفتمان اصلاح‌طلبی اقتصادی عملگرا (۷۵ - ۱۳۶۸)

د - گفتمان عملگرایی سیاسی و فرهنگی (۸۴ - ۱۳۷۶) (تاجیک، ۱۳۸۲، ص ۶۱)

پس از انتخابات دوم خرداد ۱۳۷۶ و روی کار آمدن آقای محمد خاتمی، محور توسعه از توسعه اقتصادی به توسعه سیاسی تغییر جهت داد. «سیاست جدید ایران براساس تنش‌زدایی، همزیستی مسالمت‌آمیز و احترام متقابل پایه‌ریزی شد. رئیس‌جمهور خاتمی با رد اندیشه برخورد تمدن‌ها از اصل گفتگوی میان مذاهب، فرهنگ‌ها و ملت‌ها و نوعی سیاست خارجی خلاق و استوار پشتیبانی کرد و برای اثبات این اصول در نزد جهانیان، نظریه گفت‌وگوی تمدن‌ها به عنوان نظریه‌ای صلح‌محور و به عنوان نگرش ایران به جهان عنوان گردید.» (رمضانی، ۱۳۸۱، ص ۱۲۵-۱۱۱)

«این گفتمان مسلط روز بر عقلانیت و اخلاق ارتباطی استوار بود. اسلام و دفاع از آن راه سازگاری با مردم‌سالاری و تأمین آزادی‌های اصولی مردم عملی بود. اسلامی که تأمین‌کننده پیشرفت علمی، اقتصادی، سیاسی و عنصری بود.» (تاجیک، ۱۳۸۲، ص ۷۴)

نتایج این گفتمان عبارت بود از:

- بررسی نقادانه ارزش‌ها و هنجارهای گذشته

- تفکیک دو مقوله امنیت ملی و سیاست خارجی

- گفت‌وگوی سازنده با اروپا

- بهبود نگرش جهانیان به ایران

- طرح مسأله دیوار بی اعتمادی میان ایران و ایالات متحده آمریکا

در مجموع، سیر تحولی گفتمان‌های مذکور نشان می‌دهد که سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در عصر جهانی شدن، ارتباطات و اطلاعات، به تدریج رو به واقع‌گرایی براساس منافع ملی گذاشته است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

نخستین پرسش مطرح شده این بود که ترسیم و تدوین سیاست خارجی باتوجه به پدیده جهانی شدن، چگونه باید باشد؟ در پاسخ به این پرسش می‌توان گفت که سیاست خارجی دارای تحرک و پویایی است. نباید بر وزن نسبی متغیرها تمرکز کرد (نگرش ایستا)؛ بلکه باید کنش و واکنش متقابل متغیرها را مورد بررسی قرار داد. البته، این مسأله تحت تأثیر شرایط زمانی حاصل می‌شود زیرا متغیرها در تمام شرایط ثابت نیستند. بنابراین، شناسایی متغیرها و بررسی آنها و آنگاه، چگونگی ارتباط میان آنها و میزان تأثیرگذاری و اثرپذیری متغیرها باید باتوجه به شرایط زمانی مطالعه و در تصمیم‌گیری‌ها ملحوظ شود. «درواقع در پیش‌شرط مهم کارآمدی رفتار واحدهای سیاسی در بعد داخلی اجماع تصمیم‌گیرندگان و نخبگان پیرامون اهداف ملی و در بعد خارجی، سازگاری اهداف مزبور با شرایط بین‌المللی می‌باشد.» (از غندی، ۱۳۸۱، ص ۶۳)

به عنوان مثال، ایران برای مقابله با یکجانبه‌گرایی و راهبرد خاورمیانه بزرگ ایالات متحده آمریکا که با حمله با افغانستان و عراق به بهانه مبارزه با تروریسم و در واقع به منظور حفظ منافع نفتی و استراتژیک آغاز شد، نیاز به جلب اعتماد جهانیان و افکار عمومی جهانی، تلاش برای گسترش صلح و گفت‌وگو با قدرت‌های دیگر جهان، واقع‌گرایی در سیاست خارجی و تقویت نهادهای بین‌المللی دارد و این امر بدون تحول در سیاست‌های داخلی - که جهت گسترش مردم‌سالاری و مشارکت همه‌جانبه و متشکل مردم و نهادهای مدنی در عرصه عمومی است - امکان‌پذیر نخواهد شد.

در پاسخ به پرسش دوم باید گفت کشور ایران نیاز به یک سیاست خارجی انعطاف پذیر، پویا و چندمحور دارد. در جهان متحول و متکثر کنونی اتخاذ چنین راهبردی در سیاست خارجی امری ضروری است. بازیگران جدید عرصه بین‌المللی مانند شرکت‌های چندملیتی، نهادهای مدنی بین‌المللی و امثال آنها، محیط بازی بین‌المللی را تغییر داده‌اند و ارتباطات دیجیتالی و الکترونیک، مفهوم امنیت و زمان و مکان را دچار تغییر ماهوی نموده است.

سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیران سیاست خارجی با درک درست و واقع‌بینانه از تحولات جهان و ایران و با توجه به مفاهیم دوباره تعریف شده قدرت، امنیت، دولت، محیط بین‌المللی و امثال آن می‌توانند محدودیت‌ها و تهدیدات را به فرصتی برای تدوین سیاست خارجی فعال‌تر و کارآمدتر تبدیل کنند و با بهره‌گیری از دستاوردهای عصر تکنولوژی اطلاعات، به گسترش رفاه، آزادی و معنویت در داخل و کسب جایگاه منطقی و اعتبار واقعی در جهان بپردازند.

درواقع با گفتمان‌های آرمان‌گرایانه و ایدئولوژیک صرف نمی‌توان به همبستگی جهانی و توسعه همه‌جانبه ملی دست یافت. داشتن اهداف والا و آرمانی همواره موجب رشد و آینده‌نگری و امیدواری انسان‌ها و محرک آنها برای حرکت به سوی کمال بوده است اما آرمان‌خواهی با نگاه ذهنی و انتزاعی به جهان و دیدن جهان از دریچه‌ای ذهنی و از روی تصورات و انگاره‌های خود، کشورها را از واقع‌نگری و رعایت منافع ملی در بستر واقعیت‌ها، دور می‌کند. می‌توان گفت «عصر جدید جهانی نگاهی دیگر، گفتمانی دیگر و ابزارهایی دیگر می‌طلبد.»

موجب امیدواری است که جمهوری اسلامی ایران در برخورد با رویدادهایی چون جنگ خلیج فارس (حمله عراق به کویت)، حمله آمریکا به افغانستان و عراق و سرنگونی طالبان و صدام نیز در زمینه طرح مسأله هسته‌ای ایران و مبارزه با تروریسم، رویکردی واقع‌گرا را براساس منافع ملی اتخاذ کرده است. می‌توان با رفع موانع گوناگون این واقع‌نگری و انطباق با واقعیت‌های جهانی و داخلی را به اعتبار منافع ملی، تقویت کرد.

جهانی‌شدن و تأثیر آن بر سیاست خارجی ایران ❖ ۱۹۳

سرانجام باید گفت که اتخاذ رویکرد مناسب سیاست خارجی ایران نسبت به جهانی‌شدن مستلزم توجه به نکات زیر است:

۱- کاستن از فاصله میان نظام اقتصادی ملی و نظام اقتصادی جهانی و بهره‌برداری بیشتر و سریع‌تر از دستاوردهای جهانی و بشری.

۲- فراهم آوردن زمینه توسعه، جذب سرمایه و فن‌آوری بیشتر به جای مقاومت در مقابل جنبه‌های مثبت جهانی‌شدن.

در مجموع، «توسعه‌یافتگی و ادغام بیشتر در اقتصاد جهانی شدن با معیار منافع ملی، در وهله اول موجب رشد و توسعه بیشتر و در وهله دوم عامل محرکه مشارکت فعال و آگاهانه در اقتصاد و سیاست جهانی می‌شود (اخوان زنجانی، ۱۳۸۱، ص ۳۹-۳۸).

پیشنهادهای و راهکارها

باتوجه به مطالب پیش‌گفته که عمدتاً متوجه واقع‌نگری نسبی در سیاست خارجی ایران بود - می‌توان راهکارهایی را برای تدوین یک سیاست خارجی فعال‌تر و کارآمدتر پیشنهاد نمود:

- کشور ایران به دلیل منابع سرشار نفت و گاز طبیعی، تسلط بر تنگه هرمز (گلوگاه نفت جهان)، مسیری ارزان و کوتاه برای انتقال منابع انرژی حوزه دریای خزر به بازارهای جهانی از طریق خلیج فارس، بازار بزرگی برای سرمایه‌گذاری و تجارت می‌باشد و لذا اهمیتی راهبردی (استراتژیک) و جهانی برخوردار است (مجتهدزاده، ۱۳۸۱، ص ۲۸).

لذا پیشنهاد می‌شود که:

۱- وجود نگاه و رویکردی جهانی در سیاست خارجی ایران ضروری است.

۲- تعیین مقام و جایگاه ایران در بازی جهانی از طریق سیاست خارجی فعال، مؤثر و واقع‌بینانه با معیار منافع ملی در جهان متحول کنونی.

۳- استقلال و تحرک لازم در سیاست خارجی ایران برای اقدام به موقع در شرایط

بحرانی.

۴ - تقویت اصل تنش‌زدایی به عنوان یکی از اصول سیاست خارجی ایران از طریق مشارکت در همکاری با نظام بین‌المللی و سایر بازیگران این عرصه.

۵ - تداوم اصلاحات در داخل و تقویت رفاه، آزادی و معنویت در داخل از طریق مشارکت آگاهانه و تشکل مردم و نهادهای مدنی که از مبانی توسعه همه‌جانبه، پایدار و درون‌زا محسوب می‌شوند. باید توجه داشت که سیاست خارجی دنباله سیاست داخلی است.

از لحاظ جهانی و در عصر ارتباطات، اطلاعات و جهانی شدن، عامل محرکه اصلی نظم جدید جهانی است. باید این نظم را شناخت. از علم، تکنولوژی و فرهنگ مناسب و سودمند آن به توانایی‌های لازم دست یافت. لازمه این امر پیدا کردن توانایی‌های لازم اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است.
ماحصل کلام آن است که :

تداوم اصلاحات در داخل، جهانی اندیشیدن و ایرانی عمل کردن، صلح‌طلبی و پیوستن به جهان بر پایه منافع ملی و با واقع‌گرایی را می‌توان راهکارهایی اصلی برای تدوین یک سیاست خارجی آینده‌نگر، فعال، مؤثر و کارآمد دانست.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ

- ۱- اخوان زنجانی، داریوش، جهانی شدن و سیاست خارجی، تهران، وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات، ۱۳۸۱.
- ۲- ازغندی، علیرضا، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، تهران، نشر قومس، ۱۳۸۱.
- ۳- تاجیک، محمدرضا، «الگوهای صدور انقلاب در گفتمان سیاست خارجی»، پی‌نگاشت، شماره ۲۷، بهار ۱۳۸۲.
- ۴- رضائی، روح‌الله، چارچوبی تحلیلی برای بررسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، تهران، نشر قومس، ۱۳۸۱.
- ۵- روزنامه اطلاعات، مورخ ۱۳۷۹/۹/۲.
- ۶- شولت، یان آرت، نگاهی موشکافانه بر پدیده جهانی شدن، ترجمه مسعود کرباسیان، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۲.
- ۷- قوام، عبدالعلی، «ایران، میثاق‌های بین‌المللی، حساسیت‌های انقلاب»، جامعه سالم، شماره ۱۸.
- ۸- مجتهدزاده، پیروز، «جهان در سالی که گذشت»، ماهنامه اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره ۱۸۶ - ۱۸۵، سال هفدهم، اسفند ۱۳۸۱.
- ۹- محمدی، منوچهر، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران (اصول و سایل)، تهران، نشر دادگستر، ۱۳۷۷.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پښتونستان د علومو او مطالعاتو فریښکې
پرتال جامع علومو انسانی